

Geachte aanwezigen,

Graag zou ik willen beginnen met een citaat uit een brief – van een vriend, aan een vriend. Namen laat ik nog even achterwege, omdat de woorden wat mij betreft genoeg zeggen. In ieder geval voorlopig. Ik citeer:

“Mijn in de laatste tijd toch sterk in de wereldlijke sector liggende activiteit brengt me steeds weer tot nadenken. Ik verbaas me erover, dat ik dagenlang zonder de bijbel leef en leven kan – ik zou het dan niet als gehoorzaamheid maar als autosuggestie voelen, als ik mezelf daartoe zou dwingen. Ik begrijp dat zulke autosuggestie een grote hulp zou kunnen zijn, maar ik ben bang op deze manier een echte ervaring te vervalsen en uiteindelijk toch niet de echte hulp te ervaren.

Als ik de bijbel dan weer opsla, is ze nieuw voor me en maakt ze me gelukkig als nooit en wil ik onmiddellijk weer preken. Ik weet, dat ik alleen maar mijn eigen boeken open hoeft te doen, om te horen, wat hier allemaal tegenin te brengen is.

Ik wil mezelf ook niet rechtvaardigen, maar ik erken dat ik ‘geestelijk’ veel rijkere tijden heb gehad. Maar ik voel, hoe in mij het verzet tegen al het ‘religieuze’ groeit. Vaak tot en met een instinctieve afschuw – wat zeker ook niet goed is. Ik ben geen religieuze natuur. Maar aan God, aan Christus moet ik voortdurend denken, aan echtheid, aan leven, aan vrijheid en barmhartigheid is me veel gelegen. Alleen zijn me de religieuze inkledingen zo onbehaaglijk. Snap je dat?

Dat zijn allemaal geen nieuwe gedachten en inzichten, maar omdat ik geloof, dat hier een knoop in mezelf ontward moet worden, laat ik het allemaal maar even op zijn beloop en verzet me er niet tegen.”

Het lijkt me ongepast om een deel uit een intieme brief van een vriend aan een vriend, een brief die nooit voor publicatie was bedoeld, aan studieuze close-reading te onderwerpen. Ik wil u alleen vertellen wat mij er zo in trof. Dat is de schitterende botsing tussen deze twee zinnen: *Ik ben geen religieuze natuur.* (Punt.) *Maar aan God, aan Christus, moet ik voortdurend denken.*

Twee uitspraken die met elkaar in tegenspraak lijken.

Iemand die voortdurend aan God, aan Christus denkt, is toch bij uitstek een religieuze natuur, zou je zeggen. Is misschien zelfs wel een religieus genie: er waren en zijn genoeg vrome christenen die zouden willen dat ze voortdurend aan God, aan Christus zouden denken, maar dat kunstje toch maar niet voor elkaar krijgen, hoe hard ze ook hun best doen. En deze persoon, die zichzelf niet alleen niet-religieus noemt, maar eerder ook al te kennen geeft dat zijn verzet tegen het religieuze groeit, slaagt er zomaar in voortdurend aan God, aan Christus te denken, en dat schijnt dagenlang prima zonder bijvoorbeeld Bijbellezing te kunnen...

Daar zit dan bovendien geen hoogmoed of gemakzucht bij (“Ik kan het prima af zonder boek”), maar een gereede beduchtheid voor autosuggestie, die een grote hulp zou kunnen zijn, maar die de echte ervaring van echte hulp zou kunnen vervalsen. En ook later komt die echtheid weer terug.

Ik herhaal nog eens:

“Maar aan God, aan Christus, (let wel: er staat niet, ‘... aan God én Christus’, het gaat niet om twee grootheden, maar de tweede naam, Christus, lijkt een specificering van de eerste naam ‘God’) moet ik voortdurend denken, aan echtheid, aan leven, aan vrijheid en barmhartigheid is me veel gelegen. Alleen zijn me de religieuze inkledingen zo onbehaaglijk. Snap je dat?”

En tenslotte gelooft de persoon in kwestie dat hier een knoop in zichzelf ontward moet worden, terwijl hij het tegelijk maar even op zijn beloop laat en zich er niet tegen verzet.

In dit korte fragment is er dus steeds sprake van paradoxen, van spanningsvelden die zich niet zomaar laten oplossen, van knopen die ontward moeten worden, maar zich niet zomaar laten ontwarren, zeker niet door er veel en diep over na te denken – misschien kan alleen God, alleen Christus de knoop ontwarren, bijvoorbeeld door deze door te hakken.

Met 'op zijn beloop laten' en zich niet verzetten, doelde de schrijver niet op serene berusting zondermeer, maar op berusting die vrijwel onafgebroken ontworpen moest worden aan eigen zorgen en aan de zorgen om en praktische betrokkenheid bij een land in oorlog, in de ban van een democratisch gekozen, maar totalitair regime.

Hier spreekt niet iemand die zich meditatief uit het aardse gewoel heeft teruggetrokken, maar iemand die al zijn tijd, energie, denkkraft, liefde én heilige woede ten volle leefde, midden in de menselijke wereld, waar die menselijkheid al een aantal jaren met voeten werd getreden.

Ook door christenen.

Ook door zichzelf wél als religieus beschouwende 'naturen'.

Het geciteerde fragment is volgens mij tot in de kleinste details Paulinisch te noemen. Het gaat hier immers om het spanningsveld tussen Letter en Geest. Of tussen boekenwijsheid, wijsheid die met studie, met scholing, met oefeningen, met theorie, met kennis en inzicht te maken heeft aan de ene kant, en wijsheid die bijna per ongeluk meekomt met 'echte', dus beleefde, geleefde ervaringen van bevrijding, vrijheid en liefde, aan de andere kant.

Maar op het eerste oog lijkt het hier om een heel modern, misschien zelfs wel postmodern spanningsveld te gaan.

Aan de ene kant heb je dan de geïnstitutionaliseerde godsdienst, ook wel met de term 'religie' aangeduid, aan de andere kant dat, wat men doorgaans aanduidt met spiritualiteit. Met spontane, verheven en verheffende ervaringen, die je hooguit zelf mogelijk kunt maken, door te wandelen in de natuur, door te luisteren naar muziek, of je even op een rustig plekje terug te trekken, en je ogen te sluiten, en je te concentreren op je ademhaling, of op je gedachten- en emotiestroom, en daar heel rustig en onthecht, alsof het de gedachten en gevoelens van een ander betreffen, 'naar te kijken'. Ik noem nu maar wat. Er komen vaak toch heel wat cursussen, oefeningen en zelfhulpboeken bij kijken.

Veel van de mensen die zelf wél een godsdienst aanhangen, vinden de bovengenoemde omgang met spiritualiteit (te) vrijblijvend, te individualistisch en soms oppervlakkig hedonistisch of zelfs consumentistisch. Omgekeerd wijzen de nieuwe spirituelen hun godsdienstige medemensen erop dat de grote godsdiensten niet alleen *in* zichzelf al grote verdeeldheid kennen, maar ook al eeuwenlang aanzetten tot een niet zelden gewelddadig wij/zij-denken, waar bij men, met een beroep op de onveranderlijke waarheid in de heilige boeken, iedereen aan het eigen gezag probeert te onderwerpen door gedwongen bekeringen en de stelselmatige uitroeiing van groepen andersdenkenden of beter nog: anders-levenden.

Fanatisme en totalitarisme liggen altijd op de loer waar mensen claimen de wetten, de ge- en verboden van God consequent na te leven, en deze wetten eerst al tot in details te kennen, inclusief het straf- en beloningssysteem dat na de dood zal volgen.

Vergeeten wordt daarbij dat ook een meer verlichte, spirituele levenshouding totalitaire trekken in zich kan dragen. De spirituele mens neemt geen heilig boek, geen eredienst, geen instituut, geen leergezag als uitgangspunt, maar de eigen, onbevangen ervaring – van harmonie en heelheid, van verbondenheid met het gehele universum, van rust, innerlijke vrede, van onversneden liefde of bijvoorbeeld van het beziel zijn van ieder deel in de gehele natuur. Hoe deze ervaring tot hem of

haar is gekomen, maakt niet uit. De weg is verwaarloosbaar, want op de top van de berg is het uitzicht voor iedereen hetzelfde.

Alle verschillen worden in één beweging weggepoetst. Mooi om je eigen ervaringen in die van de ander te herkennen, maar verschillen zorgen toch maar voor nodeloze wrijving, voor onbegrip. Het totalitaire zit 'em hier dus niet in het actief opleggen van de wil van mijn God aan anderen, maar in het actief negeren van de andersheid van de ander, waar het diens spirituele beleving betreft. Vaak wordt dit 'beleid' dan ook nog eens ondersteund door de aanname dat alle mensen ten diepste hetzelfde verlangen, en ten diepste allemaal op het goede zijn gericht, en ten diepste deel zouden willen uitmaken, tot in de eeuwigheid, van één grote, vreedzame mensenfamilie.

O, wee als je daar anders over denkt.

Paulus was een man die deze beide vormen van totalitair denken en voelen en handelen maar al te goed kende. Een enthousiaste man. Letterlijk. Geestdriftig. Door God, door Christus geïnspireerd. Geen brave, ambtelijke Eichmann die zich achter zijn bureau zo goed mogelijk van zijn taken kweet, maar een man die eer legde in het opsporen, najagen en gevangennemen van de eerste christenen. Iemand die stond voor zijn zaak, die geloofde in zijn taak, die zeker wist dat wat hij deed het juist was en dat hij er zijn godsdienst mee diende.

Geen moment heeft hij geprobeerd zich ook maar een beetje in zijn slachtoffers te verdiepen, al was hij diep onder de indruk toen hij zag hoe het gezicht van de ter dood gestenigde christen Stephanus sereen straalde.

Tot er dan plotseling die inslag is, vlak voordat hij Damascus nadert, en er die vraag klinkt:

'Saul, Saul, waarom vervolgt gij mij?'

Hij antwoordt dan met een wedervraag: 'Wie zijt gij, Heer?'

En hoort pas dan wie er tot hem spreekt: 'Ik ben Jezus, die gij vervolgt. Maar sta op en ga naar de stad, daar zal u gezegd worden wat gij moet doen.'

Er is het grote licht dat alles omstraalt, er is het ter aarde neervallen van dan nog Saulus, er is het overeind krabbelen, er is de blindheid, en de getuigen weten niet precies wat er is gebeurd, maar brengen hem naar een huis in de stad. Daar blijft hij drie dagen blind en eet en drinkt niets.

Vervolgens, maar dat weet u, verbindt hij zijn hele verdere leven aan deze ervaring, heet plotseling Paulus en wordt van alle discipelen degene die het geloof tot in de verste uithoeken verspreidt, samen met dat, wat je aanzetten tot een heuse 'leer' kunt noemen.

Het spreekt dat Saulus/Paulus zich tijdens en na de openbaring geen moment heeft gerealiseerd hoe groot zijn invloed op in ieder geval het gehele westerse denken zou worden, tot zeker twintig eeuwen erna. Integendeel. Het moet een ongelooflijk mooie, maar ook pijnlijke, dramatische ervaring zijn geweest. Zelfs als Christus' liefde voelbaar was in dat alomvattende, grote, heldere licht, was er tegelijk dat besef van een diepe, nooit meer ongedaan te maken schuld aan diezelfde Christus. Paulus kon niet denken: "Ach, ik deed maar wat, het was een opdracht van hogerhand...", nee, hij was met redenen, en zeer bezielde, een christenvervolger geweest, en nu moet hij dan ook nog vernemen dat hij daarmee de opgestane Christus zelf vervolgde... Het kan niet anders of hij heeft dat beleefd als een genadeslag voor zijn trotse zelfbeeld. Dat gaat volledig aan gruzelementen.

De mystieke ervaring is bepaald geen beloning voor goed religieus gedrag, geen kroon op een streven van jaren: het is veeleer een ferme, zwarte streep door al dat streven.

En dan krijgt hij ook nog te horen dat hij Christus moet verkondigen, een uitverkoren werktuig is en veel zal moeten lijden. Er is dus sprake van gezichtsverlies in de dubbele betekenis van het woord.

Tijdelijke blindheid, en daarna het besef dat er nog talloze situaties zullen volgen waarin je niet meer zult kunnen en mogen terugvallen op dat fiere enthousiasme van vóór de Damascus-ervaring. Noem het een heldhaftige keuze voor on-heldhaftigheid. Want is er niet alleen die ene missie, waarover het meeste nog in het ongewisse blijft, waarvoor geen duidelijk stappenplan klaarligt, compleet met een set handige regels die Paulus alleen maar even gloedvol hoeft te 'implementeren' in de nieuwe christelijke gemeenschappen – er zijn ook nog de andere apostelen en hun volgelingen en mede-geloofsverspreiders en –behoeders... Niet vreemd, dat zij Paulus niet meteen op zijn woord zullen geloven. Sterker, de kans dat ze hem met achterdocht bejegenen en zijn bekeringsverhaal opvatten als een sluwe list om te infiltreren is groot.

En als hij dan de erkenning krijgt, blijft er, groeit er dat bewustzijn: de anderen hebben Jezus werkelijk gekend, bij zijn leven, zij vertellen de verhalen uit de eerste hand, het zijn voor hen concrete herinneringen, zij weten wie ze missen – terwijl ik zelf nooit in de gelegenheid ben geweest om hem fysiek te ontmoeten, om met hem een band, een gedeeld verleden op te bouwen... Anders dan bij de andere apostelen, kunnen Paulus nooit herinneringen te binnen schieten aan de mens Jezus. Zijn voeten gaan, net als die van hen, soms waar geen wegen gaan, en ofschoon hij zich na de Damascus-ervaring meteen laat dopen, is dat toch iets anders dan wanneer zijn voeten, voorafgaand aan het laatste avondmaal, door Jezus zelf zouden zijn gewassen. Een enkele keer wordt het hem ook stevig te kennen gegeven: 'Je weet niet wat je zegt. Je maakt er op onderdelen iets heel anders van.' En tenslotte zijn er al die verschillende groepen mensen, velen met net zo'n scherp filosofisch en theologisch geschoold verstand als dat van hemzelf, die hem het vuur aan de schenen leggen. Mensen in wier kritische vragen hij zich nog altijd goed kan inleven, mensen die om preciseringen vragen, mensen die niet zomaar tot overgave bereid zijn en als ze zich wel vrijwillig bekeren de neiging hebben om de boel hierna maar op z'n onbewuste beloop te laten, of elkaar juist de maat gaan nemen, elkaar regels opleggen die nergens staan geschreven, of toch weer wedijveren in spirituele vermetelheid. Het fanatisme waarover Paulus niet kan zeggen dat hij niet weet wat het is...

Voor Paulus is er maar één manier om te kunnen doen wat hij moet doen: erop vertrouwen dat de genade hem niet verlaat. Dat is allesbehalve hetzelfde als achteroverleunen in de comfortabele zekerheid dat wat eens gegeven is, altijd gegeven is. Het gaat hier niet om een warm, stralend, troostrijk, helend, je met alles en iedereen verzoenend en verbindend spiritueel gevoel dat je met een beetje goede wil en vooral heel veel meditatieve stilte zelf weer kunt oproepen: het gaat om een existentiële inslag. Ja, er was licht, maar dat licht was verblindend. En bracht waarheden over hemzelf aan het licht die bepaald niet vielen in de categorie: 'Wat heerlijk dat er zoveel van mij wordt gehouden door God.' Het zal je maar gevraagd worden, door Christus zelf: 'Waarom vervolg je mij?' Daarbij verbleekt de ook al zo pijnlijke vraag die Jezus aan zijn leerlingen aan zijn vrienden stelde, in de Hof van Olijven: 'Kunnen jullie dan niet één uur met mij waken?'

Natuurlijk was er in de ervaring gevoel. Een krachtig gevoel. Iets wat je misschien zou kunnen aanduiden als liefde op het eerste gezicht – en het was wederzijds. Vanuit het aardse perspectief onbevattelijk wederzijds. Te wederzijds voor woorden. Paulus ervoer niet zomaar een kracht, als liefde, of vrede, of verzoening of genade: hij ervoer een God met een stem, met een vraag. Geen God als een 'iets', een God als een 'iemand'. En met een iemand ga je een relatie aan – wat echt iets heel anders is dan een mooi gevoel af en toe opzoeken, als je er behoefte aan hebt, als je inspiratie nodig hebt, als je de zin in je leven even kwijt bent of je dreigt te verliezen in zoveel verschillende bezigheden en gedachten, dat je niet meer weet wat wezenlijk is.

God als een levende, rondom hem, overal, en in hem – iemand die hem de woorden gaf waar hij met een mond vol tanden stond. Iemand die hem helende krachten gaf, waar hij de moed had om met lege handen te staan. 'Niet ik leef, maar Christus leeft in mij.'

Het oude, trotse, overenthousiaste, ambitieuze, fanatieke 'ik' is bij Damascus gestorven, en daar werd Christus in mij geboren.

Maar dat betekent geen willoze, slaafse overgave: dit wordende moet ieder moment opnieuw kunnen plaatshebben. Ik moet zo leven, dat Christus in mij, en in de gemeenschap steeds weer die levende kan worden, en ons tot organen kan maken van zijn levende lichaam.

Het lezen van Paulus is altijd weer een bevrijdende ervaring. Dat wil zeggen, als je aan werkelijke close-reading doet.

Niet de close-reading van de pastoor of de dominee die een vonkende moraal, een boodschap uit de oude teksten wil slaan, niet de close reading van een filoloog als Nietzsche die voortreffelijk ontmantelde hoeveel kwaad Paulus onbedoeld heeft aangericht aan de boodschap van Jezus, door deze op een Farizeese en dualistische, Platoonse manier te benaderen, te vertalen: ik bedoel de close-reading die je als vanzelf praktiseert wanneer iemands woorden, zijn stijl, zijn beeldspraak je raken en je hem beter wilt leren kennen. Je reikt naar het leven rondom en in en tussen de regels, de woorden, je wilt ze aanraken, voelen, en opeens vloeit daarbij uit de hardste rotsen levend water. De geest, de *spirit*, van de schrijver: alsof hij je nabij is, over je schouder zijn eigen logboeken en brieven meeleeft, alsof je hem weer wakker leest, tot leven leest – zoals hij door zijn woorden voorstellingen jou tot leven gewekt, waar je voordien geen weet van had. Paulus is voor mij een mens van vlees en bloed, juist daar waar hij soms met de moed der wanhoop probeert dit vlees en bloed te overstijgen en zich enkel te richten op de geest van God, van Christus. Ja, hij laat anderen worstelen, het is nooit goed genoeg, maar het is nooit een van hogerhand gedicteerde worsteling van iemand die zelf de buit al binnen heeft, de leerschool heeft voltooid: in zijn woordenstroom voel je tegelijk de schroom van iemand die anderen graag wil helpen om heel bewust ieder moment plaats en ruimte te scheppen voor de onbekende God, voor de opgestane Christus, maar die daarbij maar al te goed beseft dat zijn geïnspireerde woorden met hemzelf en met anderen op de loop kunnen gaan.

Zo, dat ze de hemel dichttimmeren met prachtige wijsheden, waar de liefde van Christus niet meer doorheen kan breken. Simpelweg omdat geloof dan een immaterieel bezit is geworden, een houvast, een rotsvaste overtuiging, en geen kwetsbare, zachte, liefhebbende, verlangende bodem meer, waarin Christus zijn werk met zijn mensen kan beginnen.

Zeker, er is inzicht, er is kennis, er zijn wegen om het bewustzijn te verscherpen, wakker te houden, zodat geloven niet hetzelfde wordt als het opvolgen van uit het hoofd geleerde lesjes die je samen kunt blijven herhalen, maar er is ook altijd dit voorbehoud: dat aan kennis en kunde niet het laatste woord is. Dat je je er niet aan mag hechten, dat je er niets aan kunt ontlenuen, dat al deze dingen zelfs waardeloos zijn wanneer je niet die liefde hebt – en wat die liefde dan is, daar is Paulus in 1 korinthiërs 13 zo duidelijk over, dat je het woord erna weer een hele tijd niet zomaar in de mond durft te nemen.

Wie de teksten van Dionysius de Areopagiet leest, begrijpt waarschijnlijk meteen waarom de onbekende auteur deze nom de plume koos. Waarom hij wilde doen alsof hij erbij was geweest, toen Paulus op de Griekse berg de Areopaag zijn beroemde lofzang hield bij het altaar voor de onbekende God, ook al zou iedereen meteen begrijpen dat dit niet waar geweest kon zijn, en dat de schrijver

nog niets eens geboren was toen de naam Dionysius de Areopagiet aan het einde van Handelingen 17 werd genoemd. De close reader was ook: 'close listener'.

Het citaat uit de brief waarmee ik deze lezing begon is van Dietrich Bonhoeffer, aan zijn vriend Eberhard Bethge, geschreven op 25 juni 1942. Ik noemde de paradoxen in dit citaat bij uitstek Paulinisch, maar je zou ze ook Dionysiaans kunnen noemen.

Voordat ik dit zal toelichten wil ik u nog één voorbeeld geven. Stel, u hebt de allerliefste in uw leven verloren. U licht uw dierbaren in, en van een deel van deze mensen komt onmiddellijk een welbespraakte reactie. Ze weten precies hoe u zich voelt, ze hebben zoiets zelf ook wel eens meegemaakt, ze weten ook al dat deze pijn u op de lange duur sterker zal maken, en ze geven, als zelfverklaarde ervaringsdeskundigen, tips om de eerste eenzame maanden door te komen. Of: ze staan spontaan op de stoep, met de films, de boeken die henzelf destijds zo getroost hebben. Die intimiteit is waardevol. Maar men gaat voorbij aan het belangrijkste: u mist die ene, onuitwisselbare persoon, u mist die ene, unieke, exclusieve liefdesband, en niet zomaar een aangename relatie. Zelfs als ze achteraf gezien volkomen gelijk blijken te hebben, en u inderdaad ook in gunstige zin veranderd bent door de crisis, dan nog hebben ze met al hun goede bedoelingen voor hun beurt gesproken. Dan nog hebben ze het specifieke, het unieke van deze liefdesband, en dus van dit gemis miskend, en ze zijn u daarin juist niet nabij geweest.

Onzekerheid, verwarring: het is voor hen hetzelfde als een gebrek aan geloof, aan liefde en hoop en vertrouwen, terwijl ze niet beseffen dat liefde nu juist vooral dáár haar werk doet, waar iemand het echt niet meer weet en daar eerlijk over durft te zijn.

Vervolgens is er een groep mensen die ook wat laat weten, maar op een heel onhandige manier. U kent dat wel: berichtjes als 'Woorden schieten tekort.' Of 'Ik heb alleen maar vragen, en daar zit jij natuurlijk ook niet op te wachten...' Mensen die je een gedicht sturen, of een mooie foto, en daaronder schrijven 'Ik moest opeens aan jou, aan jullie liefde denken – maar ik hoop dat het niet opdringerig is, want weet ik nou van jouw verdriet?'

En de derde groep zwijgt. Zwijgt in alle talen. Dat is het zwijgen dat pijn doet.

Daar lijkt zwijgen een uiting van onverschilligheid, of van instemming.

'Ja, de dingen gaan zoals ze gaan. Daar verandert een woordje van mij toch niets aan.'

Dat is het on-Dionysiaanse zwijgen.

Het domme zwijgen. Het zwijgen wat evenzeer een daad kan zijn, een laffe daad, een immorele daad zelfs. Het is: niet thuis geven, als iemand, of een situatie van je vraagt je uit te spreken, met hart en ziel, in daden, in je aanwezigheid.

Het kan aan mij liggen, maar vaak denk ik dat die middelste groep, die openlijk uitkomt voor de eigen onhandigheid, het beste doet wat in het menselijke vermogen ligt. Het zijn de mensen die niet zomaar wat roepen, maar voorzichtig zijn met grote woorden, misschien juist omdat ze uit ervaring weten hoezeer die voorbij kunnen gaan aan het zo wezenlijke verschil.

Bonhoeffer leed aan liefdesverdriet waar het de kerk, waar het het christendom in Duitsland betrof. Er konden genoeg goede redenen zijn om heel pragmatisch mee te gaan in het antisemitisme, als dat het overleven van de godsdienst garandeerde, maar de godsdienst tekende hiermee dan toch wel haar eigen geestelijke failliet. Cultus en verkondiging en theologie konden voortbestaan, op voorwaarde dat men Joodse christenen weerde. Aan de letter was wel een mouw te passen, maar de

liefdesrelatie bleek verwaarloosbaar. Voor iemand die de ervaring kent onder het kruis te staan, een beleving van liefde en van de ultieme onmacht, is dat niet te harden.

Daar is letterlijk: niet mee te leven.

De echtheid van de ervaring staat op het spel. En tegelijk wil je niet claimen dat jij zou weten hoe het dan wel moet, wie God, wie Christus dan wél is. Want er is altijd een surplus. Je deelt vijf broden, twee vissen, en als je de menigte al kunt voeden, dan nog houd je twaalf manden met brokken over. Die geleefd moeten worden, ook, of juist waar je er niet meer over kunt spreken.

Die volbracht moeten worden, alsof de kruimels woorden zijn, een missie, die een offer van je zouden kunnen vragen, of zelfs verzet - ook, of juist, waar je daar geen zin hebt, geen zin in ziet? En ben je dan bereid die smalle, eenzame weg tot in de galg te doorlopen, zonder rugdekking, zonder hoop op een beloning, zonder de goedkope genade van troostende en bemoedigende Bijbelteksten, die stellen dat alles goedkomt voor mensen van goede wil?

Bonhoeffer was inderdaad noch een religieuze, noch een spirituele natuur. Om de simpele reden dat hij dit niet wilde zijn. Hij denkt voortdurend aan God, aan Christus, niet als vlucht uit deze van god verlaten wereld: ze sporen hem aan tot een radicale vlucht vooruit, de diepte in, de wereld in.

Zwijgen is geen optie.

Bonhoeffer zegt niet "Ik heb dat boek, die woorden niet nodig – wat telt is de spontane, echte ervaring alleen," nee, hij kent het boek door en door en weet juist daardoor hoe gemakkelijk het is om genade maakbaar te maken, om het aan te passen aan je eigen behoeftes, om er zingeving aan te ontlenuen, daar waar erkenning van een gevoel van zinloosheid meer aan de orde van de dag is.

Bonhoeffer wist dat hij geen heilige was. Hij wist dat mensen hem bewonderden om zijn levenslustigheid, zijn altijd goede humeur, zijn vriendelijke, belangstellende woorden, zelfs jegens de bewakers in de gevangenis, zijn luisterend oor, zijn hartelijkheid en openheid en vertrouwen. Hij wist ook dat hij vaak angstig was, en boos, en ontzet, en dat hij, meer dan hij liet merken, gehecht was aan het leven en bezorgd was om zijn dierbaren. Dat hij snakte naar gezelligheid, naar wijn, poëzie, muziek, mooie gesprekken, humor, romantiek, erotiek, een gezinsleven, en vooral: naar sigaretten. En heel veel heerlijke, aardse, strikt particuliere flauwekul.

'Zwei Seelen, wohnen, ach, in meiner Brust.'

Dat voortdurend beseffen is één ding. Het uithouden in die spanning is een tweede. Het derde is: aanvaarden dat God alleen jouw werkelijk kent, beter dan jij jezelf ooit zult kennen. En deze aanvaarding niet alleen vol overgave leven, maar je verzetten overal waar die liefde wordt verraden, verloochend en miskend, en mensen menen het laatste woord te hebben, bijvoorbeeld omdat ze zo'n lange, intensieve geestelijke scholingsweg zijn gegaan en zouden weten wat het beste is voor iedereen. Het is: je verzetten, daar waar religie een vorm wordt, en de beweeglijkheid verliest. Waar het spreken over God een dode letter wordt, en de geest zijn werk met jou niet meer mag doen. Het is voortdurend denken aan God, aan Christus, maar met de vrees om verliefd te raken op je eigen woorden en gebaren, aan je mooie gedachten over de liefde zelf.

Het is jezelf willens en wetens in een wederkerige relatie plaatsen die zomaar zou kunnen ophouden – en heb je de ander werkelijk gekend? Je hebt je best gedaan, maar hij kende je beter dan jij jezelf. Geloven is leven met die nederlaag. God liefhebben is leven in maar één zekerheid: het onzekere besef dat het om iets oneindig veel groters gaat dan jij je kunt voorstellen.

Het is nodig en bruikbaar willen zijn, in de wetenschap dat God alleen weet of en hoe hij je nodig heeft. Er is een wederzijdsheid die je moet blijven beantwoorden. Niet met taal alleen, maar met alles wat jou tot jou maakt, en door alles wat jou tot jou maakt tegelijk in de waagschaal te stellen.

Zo lees ik Dionysius: hij wil een pad vrij maken, vrij houden, waarover God, waarover Christus, zijn weg naar mij, met mij kan gaan. Met ons. God is misschien wel de enige close-reader, in de ware betekenis van het woord. Maar dan moeten wij wel leesbaar durven zijn, in het volle licht.

Ja, er zijn woorden nodig om hier gevoel voor te krijgen, maar de woorden mogen onder geen beding het pad overwoekeren, ook niet met rozen.

Ieder spreken is *wohltemperiert* enthousiasme. Schroom. Offerbereidheid.

Doe aan close-reading, maar offer de woorden ook weer. Leef ze. Dat is waar het op aankomt.

Zonder voorbehoud, gul, spilziek, en met alle vertwijfeling en onzekerheid die je nog zult ontmoeten.

Vraag je niet af of het je wat oplevert, of het houvast biedt of een wenkend perspectief.

Leef ze, volkomen eerlijk, midden in het gewoel en de tegenspraken van alledag. Tot in dat ene radeloze, redeloze, godverlaten uur waarin zelfs de Godmens niets aan spiritualiteit of religie had, maar hoopte op even wakkere en even machteloze vrienden. Of: op hun liefde zelf.

Vergeefs.

Ach, al hadden ze op dat moment alleen maar gezegd dat ze er geen woorden voor hadden.

Maar ze zwegen en ze sliepen, vol van al het verhevene wat ze zojuist hadden gehoord en beleefd, van de eenwording tijdens het avondmaal, van het brood, de wijn, het Onze Vader.

Alsof het om zelfhulp was gegaan.

Terwijl die Ene, allenige God zo naar nabijheid snakte.